

Олександр Даниленко

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ, ІНТЕРНОВАНІ Й БІЖЕНЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ЯК ОБ'ЄКТ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН (1919–1923 рр.)

У статті розкриваються особливості дипломатичного розв'язання проблеми військовополонених, інтернованих і біженців у європейських країнах у 1919–1923 рр.

Ключові слова: *військовополонені, інтерновані, біженці, дипломатичні відносини, УСРР, Європа.*

Дипломатичний спосіб вирішення соціально-гуманітарних питань після завершення Першої світової війни був показником початку політичного діалогу між недавно ворожими військовими силами. До таборів полонених періоду «імперіалістичної» потрапили десятки тисяч інтернованих громадян із різних країн за роки інтервенції й громадянської війни в Росії 1918–1920 рр., а також вояки армії УНР, Української Галицької Армії (УГА), бійці Червоної УГА (ЧУГА), червоноармійці РСЧА. Вони опинилися на території Туреччини, Франції, Болгарії, Чехословаччини, Польщі, Німеччини, Угорщини, Австрії, Фінляндії, будучи підданими Російської імперії, якої вже не існувало, тому залишалися безправними. В Україні та РСФРР перебували військовополонені колишніх армій, що воювали на боці Антанти або Троїстого союзу, присутність яких в умовах повстанського руху проти радянської влади в Україні, на Дону, Тамбовщині, Сибіру була небажаною.

В історичній літературі доля полонених та інтернованих, особливо в європейських країнах, не висвітлювалася достатньою мірою. Радянські історики зосереджувалися на діяльності комуністичних партій у країнах Західної й Центральної Європи у роки і після громадянської війни, на фактах виявлення пролетарської солідарності¹, а сучасна історична наука досліджує становище військовополонених Другої світової війни². Їхнє перебування на теренах цих держав і головне — їхня подальша доля суттєво відрізнялися. В українській історіографії опосередковано згадується про військовополонених галичан, інтернованих громадян, які знаходили місце роботи і політичний притулок в УСРР упродовж другої половини 1920-х років. До них належали «радянофіли» із числа галицьких політичних діячів, про яких згадує В.М. Піскун у монографії³, а також значна частина західноукраїнської інтелігенції, що опинилася серед вояків Австрійської армії, про що пише в своєму ґрунтовному монографічному дослідженні

О.С. Рубльов⁴. Репатріаційний процес між радянською Україною і її найближчими сусідами розглядається у працях Н.В. Кривець⁵, І.В. Євсеєнко⁶. Найповніше історію української військової еміграції в європейських країнах висвітлено М.І. Павленком⁷ та І.В. Срібняком⁸. Повернення полонених та інтернованих в Україну, навіть політичних «поворотівців», тобто колишніх діячів Центральної Ради та уряду УНР, відбувалося під ретельним наглядом органів ДПУ УСРР. Цей аспект, частково висвітлений у монографії С.І. Білоконя⁹, залишається недостатньо дослідженим в історіографії. Трагічна доля врангелівської армії в Криму постає у книзі Л.М. Абраменка. Автор зазначає, що з її складу вдалося евакуюватися майже 146 тис. військових, а десятки тисяч колишніх офіцерів, членів їхніх родин, цивільних, які не визнали радянської влади, більшовики безжалісно розстріляли¹⁰. Драматичні події тих років реалістично змальовані М. Булгаковим у романі «Бег». Ті, що опинилися в Туреччині або Болгарії, особливо великими групами, потрапляли до таборів інтернованих, поневірялися в інших країнах. Архівні матеріали «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна», опубліковані українськими дослідниками 2002 року¹¹, розкривають трагічну статистику і долю колишнього офіцерського корпусу царської армії, залишеного на батьківщині. Наприкінці 1917 р. він налічував 276 тис. осіб, з них у роки громадянської війни загинуло 85–90 тис. (50–55 тис. у лавах білої армії, до 10 тис. у частинах РСЧА, 4 тис. у складі національних армій, приблизно 20 тис. стали жертвами більшовицького антиофіцерського терору)¹². На початку 1920-х років, коли громадянська війна завершувалась, у РСЧА служило майже 75 тис. колишніх офіцерів, а за межами країни, тобто тих, які емігрували до Європи, — 70 тис. осіб¹³. За роки громадянської війни втрати колишньої Росії становили приблизно 8 млн. осіб, з них 1 млн. червоноармійців. Комісія з вивчення санітарних наслідків війни 1914–1919 рр. виявила 1,7 млн. інвалідів¹⁴. Загрозлива соціально-епідеміологічна ситуація склалась у таборах для військовополонених та інтернованих, тому її намагалися швидко розв'язати.

В Україні, територія якої була театром воєнних дій, починаючи із 1914 р., нагромадилося чимало соціальних проблем, пов'язаних із біженцями, військовополоненими, знедоленими, безпритульними. 17 лютого 1919 р. голова РНК УСРР і нарком закордонних справ Х. Раковський підписав декрет «Про Головну Українську комісію у справах полонених та біженців», що підпорядковувалася Центральній колегії у справах полонених та біженців при уряді РСФРР¹⁵. Українська комісія в Києві займалася заготівлями продовольства для утримання відповідних установ спецконтингенту, фінансуванням системи місцевих органів у справах полонених і біженців, їхньою евакуацією та супроводом через територію республіки. Її рішення були обов'язковими для органів влади, хоча кадровий склад

призначала Центральна колегія, але за згодою РНК УСРР. З нею співпрацювали НКВС, Наркомсоцзабез, Наркомохоронздоров'я, що сприяли організації системи лікування й догляду за полоненими і біженцями. Комісія приймала полонених, які поверталися з європейських країн у Росію, забезпечувала лікування інвалідів до передачі їх відповідним органам державного нагляду, а також організовувала і регулювала евакуацію біженців. Головою Української комісії у справах полонених і біженців (УкрПЛенбеж) був нарком соціального забезпечення М. Зубков. Комісія підпорядковувалася Всеросійській центральній колегії Пленбежа.

Українська комісія і Всеросійська центральна колегія Пленбежа займалися переважно розподілом громадян України, Росії, Білорусії, Литви і Латвії, яких виявляли серед полонених і біженців, формували групи репатріантів. Бажаючі виїхати на батьківщину мали пройти санітарну обробку, зареєструватись у відповідних місцевих органах, вказавши прізвище, вік, професію, місце проживання, склад родини, залізницю для пересування. Реевакуація мала відбуватись організовано з дозволу Пленбежа.

25 березня 1919 р. створено Київський окружний комісаріат у справах полонених і біженців, що займався формуванням та утриманням біженських етапів, які знаходилися на Пироговській, 9; Жиллянській, 114; Фундуклеєвській, 57; а також опікувався збірним пунктом на Бібіковському бульварі, 5; Реєстраційним бюро на залізничному вокзалі та Святошинським табором полонених і біженців¹⁶. Їх концентрація була і в інших містах і губерніях України, тому там створювалися губернські комісаріати (ГубПЛенбеж): Київський окружний (із підпорядкуванням частини Волинської губернії), Харківський, Полтавський, Подільський, Чернігівський, Катеринославський, Бессарабський, Херсонський та особливий Одеський. Наприклад, Полтавський комісаріат у справах пленбежу очолював С.М. Мазлах, один із авторів відомої брошури «До хвилі», що викликала серйозну дискусію з приводу організаційно-функціональних повноважень ЦК КП(б)У в межах РКП(б) наприкінці 1919 — на початку 1920 р.

Становлення і діяльність Української комісії у справах полонених і біженців упродовж лютого–квітня 1919 р. були показником одностороннього розв'язання Раднаркомом УСРР спільно з урядом РСФРР цієї повсякденної соціально-побутової проблеми, що належала до категорії міжнародного права. 23 квітня 1919 р. УкрПЛенбеж видав наказ № 8 про повноваження його місцевих органів, яким виокремив 6 категорій полонених та інтернованих: 1) російські, що поверталися з-за кордону; 2) російські полонені, які чекали на евакуацію за кордоном; 3) військовополонені «колишніх ворогів»; 4) транзитні біженці на території України; 5) транспортовані біженці у потягах; 6) біженці, які перебували у таборах для потенційної реевакуації¹⁷. Термін «російські полонені й біженці» не означав їхньої

винятково етнічної приналежності, а передусім колишніх підданих Російської імперії, яких війна закинула до європейських країн.

Працівники комісії Пленбежа мали забезпечити їхній прийом, облік і реєстрацію, видачу нових документів про статус полоненого або біженця, допомогти переїздові на обрані місця постійного проживання, надати всебічну правову, медичну, санітарну, продовольчу, матеріальну і духовну допомогу на час транспортного пересування, забезпечити лікування хворих та інвалідів. Для тих, хто залишався за кордоном країни, чекаючи повернення на батьківщину, Пленбеж надсилав грошові перекази, посилки з продуктами, забезпечував поштовий зв'язок, видавав необхідні документи.

Певну соціальну увагу виявляли і до так званих «ворожих полонених», які поверталися на власну батьківщину. Їм надавалися відповідні санітарно-медичні послуги на шляху їхнього транспортування, для них друкувались інформаційні листівки і брошури про міжнародну ситуацію й соціально-економічне і політичне становище в їхніх країнах. Медично-санітарними і продовольчими питаннями по обслуговуванню цієї категорії людей в Україні займався Особливий Комітет Українського Червоного Хреста, створений 10 березня 1919 р. згідно з декретом РНК УСРР¹⁸. 1921 року Україна приєдналася до Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ) і відповідної Конвенції, що сприяло дипломатичному вирішенню різних аспектів існування військовополонених.

Дипломатичне врегулювання статусу і соціально-побутового становища військовополонених на території Німеччини, окупаційні війська якої перебували в Україні впродовж 1914-1918 рр., мало забезпечити основу для налагодження торгових і міжнародних відносин між країнами. Дослідники українсько-німецьких відносин не висвітлюють цієї важливої справи¹⁹, а вона для початку 1920-х років була надзвичайно гострою і важливою політичною проблемою. Табори для полонених та інтернованих стали пунктами вербування бійців для «білогвардійських банд», що згодом відправляли проти радянської Росії, тобто для військ генералів Юденіча, Міллера, Колчака, Денікіна. На цю обставину звертав увагу НКЗС РСФРР, посилаючи відповідні ноти протесту уряду Німеччини восени 1919 р. Зокрема 28 листопада 1919 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін повідомляв німецький уряд про те, що у Берліні діє міжсоюзницька комісія з повернення російських військовополонених на батьківщину, до складу якої входять представники «контрреволюційних банд» і жодного від радянської сторони. «Очевидно, — наголошував дипломат, — що так звана комісія з повернення на батьківщину військовополонених представляє собою продажний орган для поповнення військ російських контрреволюціонерів»²⁰. У звіті НКЗС РСФРР про його діяльність упродовж листопада 1918 — грудня 1919 р., виголошеному на 7-му з'їзді рад, йшлося про жахливе

становище військовополонених у Німеччині, які масово гинули на шляхах, примусових роботах у шахтах, зазнаючи також репресій і страти²¹.

10 квітня 1919 р. німецький уряд і представницький орган із питань евакуації полонених на батьківщину зрушив справу з місця, відтак перші їхні партії залишили країну. Однак вони зустріли перешкоду з боку Польщі, Литви і Латвії на шляху транспортування.

Майже рік тривали перемовини стосовно делегування представника радянського уряду до міжсоюзницької комісії по поверненню російських військовополонених. 20 лютого 1920 р. міністерство іноземних справ Німеччини погодилось із призначенням В.Л. Коппа уповноваженим РСФРР у справах військовополонених та інтернованих громадян. 23 лютого того ж року імперське центральне відомство у справах полонених та інтернованих визнало необхідним дійти згоди із радянським урядом щодо обміну військовополоненими — російськими у Німеччині, а німецькими — на території Росії та України. 15 квітня 1920 р. в Ревелі було досягнуто конкретного погодження про обмін полоненими через територію Фінляндії та Естонії. Для німецьких полонених основним пунктом попередньої концентрації пропонувався Петроград. На території Німеччини зосередилася велика кількість полонених, і німецьку сторону цікавила пропускна здатність російської залізниці щотижня. Відбувався обмін потягами з полоненими в Росію із Німеччини і навпаки. Сторони забезпечували людей продуктами харчування, медикаментами.

19 квітня 1920 р. відбулося офіційне підписання угоди між РСФРР і Німеччиною про відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб²². Їхнє повернення мало відбуватися негайно і швидко з наданням усіх наявних транспортних засобів. Ст. 3 угоди пояснювала, що російськими військовополоненими є колишні російські піддані, які воювали проти німців на боці колишньої російської держави і радянської Росії. Поверненню підлягали і заручники обох сторін, навіть дисциплінарно покарані й засуджені за політичні переконання, окрім кримінальних злочинів. Організацією перевезень полонених на території інших держав займалися представники Міжнародного Червоного Хреста, а формуванням відповідних етапів — повноважні місії Німеччини і РСФРР.

7 липня 1920 р. РСФРР і Німеччина прийняли додаткову угоду, якою виписали умови і принципи діяльності відповідних місій про обмін полоненими та інтернованими. У Москві й Берліні відкривалися відповідні центри, що представляли їхні інтереси й права²³. Уряд Німеччини заявив про нейтралітет у війні радянської Росії й Польщі, тобто стосовно походу Ю. Пілсудського і С. Петлюри в Україну влітку 1920 р. Німеччина відверто заявляла про перехід до торгово-економічних відносин із радянською Росією, тому активізувала процес обміну полоненими, демонструвала нейтралітет і мирні ініціативи щодо Москви.

22 січня 1922 р. підписано чергову угоду про реевакуацію на батьківщину полонених обох країн через Латвію й Литву під наглядом МЧХ через станцію Розеновська. Німецька сторона зобов'язалася надавати чотири транспорти щотижня по 1 тис. осіб у кожному, але не вимагала від протилежної сторони дотримуватися принципу «транспорт за транспорт», оскільки значну кількість німецьких військовополонених уже було доставлено на батьківщину²⁴. Німецьке центральне управління у справах полонених та інтернованих повідомило повноважного представника РСФРР у Латвії Я.С. Ганецького про повернення військовополонених червоноармійців до ратифікації радянсько-польського мирного договору, тобто Німеччина намагалася позбутися зайвого клопоту і розпочати активну торгово-економічну співпрацю із радянською Росією.

29 січня 1921 р. представник НКЗС і НКВТ РСФРР у Німеччині В.Л. Копп заявив протест демобілізаційному управлінню про безчинства у таборах для інтернованих — Міндені, Пархімі, що супроводжувалися розстрілами полонених червоноармійців. Радянський дипломат кваліфікував знущання і вбивства свідомими діями адміністрації таборів проти цієї категорії полонених, тому що у таборах для білогвардійців Альтенграбові, Вюнсдорфі й Бленхорсті існував режим вільного пересування й виходу за межі табору²⁵.

Якщо демобілізація німецьких військовополонених тоді фактично завершилися, то російських тривала повним ходом. Так, 7 лютого 1921 р. пароплавом «Габсбург» було відправлено полонених з таборів Альтдама, Штаргарда, Целле, а радянський пароплав «Субботнік» чекав на чергову партію²⁶. Сторона, що відправляла, мала надати свідоцтво про смерть, розшукувати зниклих безвісти і померлих. Особисте майно полонених (до 8 пудів) підлягало вивезенню без митного і податкового збору. Полонені червоноармійці прирівнювалися до категорії російських полонених, які зберігали право на російське громадянство. За їхню доставку до російського кордону німецька сторона мала отримати не пізніше 1 травня 1921 р. компенсацію. На території Німеччини перебувала інтернована військова частина Червоної армії, повернення якої виявилось складним питанням.

23 квітня 1921 р. відбулося укладення угоди про приєднання УСРР до договору між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 р. про повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих громадян. Її підписали Г. Гільгером і М. Шлезінгер із німецької сторони, а від України — повноважний представник В.Л. Копп. Принципи та умови утримання німецьких полонених і цивільних осіб в Україні і відповідних українських у Німеччині, передбачені угодою 19 квітня 1920 р., стосувалися віднині УСРР²⁷. Підкреслювалася незначна кількість цієї категорії громадян обох країн. Органом, що переймався українськими полоненими та інтернованими, було

Російське бюро у справах військовополонених у Берліні. «Враховуючи особливі умови на Україні, що ускладнюють відправку німецьких військовополонених та інтернованих цивільних осіб, — наголошувалося в угоді, — а також їхнє забезпечення, німецькому пункту забезпечення у Москві дозволяється направити на Україну особливу депутацію. Ця депутація повноважна лише здійснювати забезпечення німецьких військовополонених і цивільних осіб до їхнього відправлення і надавати допомогу для проведення заходів їхньому поверненню»²⁸. Депутація не мала статусу державного представництва, але й українська сторона не мала повноважного представника у Німеччині з проблем репатріації українських військовополонених та інтернованих, тому що його функції виконувало Російське бюро у Берліні.

6 травня 1921 р. німецька й радянська сторони підписали додаткову угоду до діючої від 19 квітня 1920 р., надавши міжнародної юридичної практики обміну полоненими та інтернованими, щоб пришвидшити їхнє повернення на батьківщину. Врегулюванням майнових прав, установами обставин смерті й розшуком зниклих безвісти займалося Російське бюро. Підписання 6 травня та ратифікація окремих суперечливих статей угоди у серпні 1921 р. фактично завершили дворічний цикл дипломатичного погодження умов повернення на батьківщину полонених та інтернованих громадян обох країн. Переговори були інтенсивними, тому що табори для інтернованих становили санітарно-епідеміологічну загрозу для обох суспільств, а наявність великої кількості безправних громадян перешкождала конструктивному налагодженню торгово-економічних зв'язків, що були життєво необхідними для України, Росії й Німеччини. Вони, за документами, інтенсивно розвивалися впродовж 1922–1925 рр. і завершилися укладенням великого торгового договору 12 жовтня 1925 р.²⁹

Дипломатичні норми розв'язання проблем військовополонених та інтернованих громадян України використовувалися щодо урядів інших країн. Так, 19 липня 1919 р. уряди УСРР і РСФРР надіслали спільну ноту уряду Франції про необхідність звернути «...увагу на становище численних французьких військовополонених, які перебувають на Україні або в Росії»³⁰. Визнаючи норми міжнародного права стосовно утримання військовополонених, представники радянського уряду нагадували французам про надання належної матеріальної й моральної допомоги, якої полонені не отримували. Пропонувалося налагодити передачу французьким солдатам в Україні й Росії посилок і кореспонденції від рідних і громадських організацій, а з іншого боку — забезпечити відповідними послугами «радянських солдат» на території подібних таборів у Франції. Звернення радянської сторони відбувались у той час, коли флот англо-французьких союзників займався «... полюванням на бідних рибалок і пасажирів, яких вони

забирають як заложників, після чого топлять своєю артилерією парусники, шхуни і рибальські човни» на чорноморському узбережжі³¹. Це цитата із заяви Х. Раковського до уряду Франції від 22 липня 1919 р.

Французька сторона, не чекаючи укладання угоди про обмін полоненими, здійснювала їхнє повернення в односторонньому порядку шляхом доставки до портів Одеси, Очакова з вимогою про негайну видачу французьких військовополонених, захоплених червоними військами на українській території. Військове командування Франції, що займалося транспортуванням російських військовополонених, удавалося до шантажу: виявляло готовність обстріляти причорноморські міста, передати бранців до армії Денікіна, запровадити повну блокаду узбережжя. «Погроза послати російських солдатів до Денікіна, — наголошувалося у ноті радянського уряду від 29 липня, — є погрозою послати їх на неминучу смерть, бо воювати в його армії за відновлення поміщицько-монархічної влади вони, звичайно, відмовляються і за це поголовно розстрілюються. На смертельну небезпеку наражаються також ті солдати при роботах по підриванню дротяних і мінних загороджень у Франції, на яких багато з них, за нашими відомостями, вже загинуло»³². Ультимативним було і попередження зовнішньополітичних відомств УСРР і РСФРР, оскільки французький уряд, «...наражаючи на небезпеку життя російських солдатів, він наражає на ту ж небезпеку життя своїх власних громадян»³³.

В умовах, коли діяли закони воєнного часу, уряд УСРР не полишав дипломатичних спроб розв'язання важливої гуманітарної проблеми — обміну військовополоненими. Вона мала політичну та економічну складову: убезпечити себе від поповнення військових частин білогвардійців російськими полоненими, яких повертали із території Франції, а з іншого боку — позбутися французьких військовополонених в Україні, яких треба було утримувати, лікувати, витратити ресурси на транспортування та охорону, замість мобілізації коштів для червоних фронтів частин.

Відносини України із Туреччиною, що належала до морської південної сусідньої держави, нормалізувалися шляхом укладення 17 вересня 1921 р. угоди про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих осіб, підписаної повноважним представником УСРР при уряді РСФРР Ю. Коцюбинським та урядом Великих Національних Зборів Туреччини в особі посла Алі Фуадпаша. Зобов'язання сторін було рішучим: повернути впродовж трьох місяців усіх військовополонених і цивільних інтернованих осіб кожної з країн. Репатріація мала відбуватися добровільно. «Полонені мають право на репатріацію своїх сімей, — підкреслювалося в угоді, — які були захоплені в полон чи оголошені полоненими одночасно з ними, а також на репатріацію дружин і дітей, оскільки це стосується сімей, створених за час перебування в полоні. В цьому останньому випадку, проте, вважається

обов'язковим спільне проживання. Членами сім'ї вважатимуться: дружина, якщо вона дійсно перебуває в подружніх стосунках з своїм чоловіком, діти, мати, немічний батько, онуки, вихованці, а також родичі особи, яка репатріюється, коли вони живуть спільним господарством»³⁴. Такого розширеного тлумачення повноважень стосовно репатріантів не було у відносинах із Німеччиною та іншими країнами.

Сторони дотримувалися вимог про санітарно-медичне і продовольче забезпечення транспортів із відповідними соціальними контингентами, домовилися не використовувати полонених та інтернованих на важких і небезпечних для життя роботах, про їх припинення на час реевакуації. Кримінально засуджені за вбивство або крадіжку не підлягали поверненню. Передусім на батьківщину відправляли хворих, інвалідів, із таборів тих районів, що не були сприятливими для полонених (відсутність житла, харчування та належних гігієнічних умов). Списки засуджених за конкретні злочини, померлих мали бути оформлені впродовж п'яти місяців після підписання угоди. Обмін полоненими та інтернованими відбувався через міста Таганрог, Новоросійськ, Туапсе, Трапезунд та Інеболу. Членам репатріаційних делегацій обох країн, які займалися захистом прав та інтересів полонених, надавався дипломатичний імунітет. Репатріантам дозволялося вивозити особисті речі та професійний інструмент, але заборонялися до вивозу друковані твори, акти, документи, фотографії, рукописи, не переглянуті компетентними органами, зброя, мануфактура, хутра, галантерея, металовироби, окрім особистих речей, провізію понад 20 фунтів на особу, домашню худобу і птицю, автомобілі, мотоцикли, велосипеди, коштовності, золоті й срібні монети, вироби із золота і платини вагою понад 16 злотників кожний, золоті годинники, обручки, портсигари не більше одного предмета на людину, алмази, діаманти, загальна вага яких перевищувала один карат, музичні інструменти, хірургічне обладнання, антикваріат без відповідного дозволу. Багаж репатріантів не підлягав оподаткуванню. Угода набирала чинності одразу після її підписання, тобто країни виявили зацікавлення якомога швидше здійснити обмін полоненими та інтернованими.

Спільними дипломатичними зусиллями урядів УСРР і РСФРР відбувалося врегулювання справи із поверненням угорських і російських військовополонених, які тимчасово перебували на території фактично трьох країн — Угорщини, України й Росії. 21 травня 1920 р. в Копенгагені між ними було укладено угоду, згідно з якою відбувався обмін полоненими. Королівський уряд Угорщини відпускав на батьківщину всіх російських військовополонених і цивільних осіб, які походили не лише із території УСРР і РСФРР, а також усієї колишньої Російської імперії, але за їхнім бажанням³⁵. 28 липня 1921 р., досягнувши попередніх домовленостей на підставі угоди від 21 травня 1920 р., було укладено договір між РСФРР і

УСРР, з одного боку, та Угорщиною, з іншого — про обмін військовополоненими та інтернованими особами³⁶. Сторони взяли на себе зобов'язання не розпочинати одна проти одної жодних воєнних дій у разі війни проти інших країн.

Обмін відбувався на кордоні обох держав із дотриманням принципу добровільності. Радянський уряд надав угорській стороні додатковий список у кількості 400 осіб, яких необхідно було вивезти до Москви через посередництво третьої держави. До списку потрапили угорські революціонери, комуністи, які належали до числа белокунівців, тобто діячів Угорської радянської республіки. На початку листопада 1921 р. до Москви прибуло 59 таких осіб, а 15 липня 1922 р. домовилися відправити до радянської Росії ще 93 угорських комуністи в обмін на угорських полонених офіцерів³⁷. Діяв певний становий принцип, тобто першочерговий обмін відбувався за військовими та іншими номенклатурними чинами, але загалом йшлося про відправку багатьох ешелонів. Контингенти виявлялися постійно, їх списки передавалися відповідним евакуаційним комісіям. Кожна сторона забезпечувала власним коштом транспортування військовополонених та інтернованих до кордонів, де і відбувався обмін.

Австрійська республіка, що виникла після розпаду Австро-Угорської імперії по завершенню Першої світової війни, уклала 7 грудня 1921 р. із РСФРР та УСРР тимчасову угоду про співпрацю, сторони обмінялися дипломатичними представництвами і консульствами, що мали захищати інтереси своїх громадян згідно з нормами міжнародного права. Створювалися відповідно і торговельні представництва, тобто відбувався широкий формат установа дипломатичних відносин. «Австрійські громадяни, — наголошувалося в угоді, — які перебувають в момент укладання цієї Угоди на території РСФРР та УСРР, зберігають за собою, як колишні військовополонені чи цивільні інтерновані, права, що випливають з Додаткової угоди від сьогоднішнього дня»³⁸. Її справді було укладено 7 грудня, хоча питання про врегулювання справи військовополонених обох країн обговорювалося ще 5 липня 1920 р. в Копенгагені.

Додаткова угода про повернення на батьківщину полонених і цивільних осіб стосувалась УСРР, делегація якої її підписувала, мала три автентичних тексти німецькою, українською й російською мовами, виписувала конкретні умови і принципи здійснення цієї надзвичайно важливої та очікуваної гуманітарної акції. Підкреслювалися її терміновість, принцип добровільності, уникнення випадків «насильного випровадження з вагонів військовополонених і цивільних інтернованих під час повернення на батьківщину», дотримання медично-санітарного і продовольчого забезпечення, необхідність формування списків репатріантів, відмова від поділу їх на групи й категорії. Угорська сторона вимагала пільгових умов для окремих війсь-

кових, австрійська фактично відмовилась. Військовополоненими вважалися особи, які входили до підрозділів колишньої російської або австро-угорської армій, а також філантропічних місій, що потрапили до полону й мали обмеження на пересування. Майнові права були застережені, але у межах 8 пудів багажу, тобто подібно до міжнародних угод з іншими країнами. Повернення відбувалося не лише індивідуально, а й сім'ями. Австрія мала угоду з Польщею про транспортування австрійських полонених через її територію, тобто на українсько-польському кордоні.

Складними були відносини між Польщею і радянськими урядами УСРР і РСФРР щодо врегулювання не лише кордонів, а й соціально-правових аспектів перебування військовополонених та інтернованих осіб цих країн. Упродовж 1920 р. це питання не вирішувалося, тому що між ними точилася війна, перманентні воєнні конфлікти, унаслідок яких поповнювалися лави військовополонених. Наприклад, у квітні 1920 р. на бік поляків перейшли 3-й кінний полк, Запасний і Технічний курені, друга і третя бригади ЧУГА, що згодом були інтерновані польським командуванням³⁹. Їх та інших полонених і переміщених осіб тримали у таборах, що не мали належних умов для проживання.

9 січня 1921 р., коли відновилися мирні переговори із Польщею, голова російсько-української делегації А.А. Йоффе звернув увагу польської сторони на жахливі умови утримання військовополонених. «Табірні приміщення, — наголошував він, — в яких розміщені полонені, у зовсім неприпустимому стані. Відповідно до звітів Американського союзу християнської молоді (відділ допомоги військовополоненим у Польщі, звіт до 20 жовтня 1920 року), військовополонені розміщені у приміщеннях, абсолютно не пристосованих для житла: відсутність усяких меблів, відсутність спальних пристосувань, так що спати доводиться на підлозі без матраців і ковдр, майже всі вікна без шибок, у стінах діри. Усюди у військовополонених спостерігається майже цілковита відсутність взуття і білизни й крайня нестача одягу. Так, наприклад, у таборах у Стржалкові, Тухолі й Домбі полоненим не міняють білизни впродовж трьох місяців, причому більшість має лише по одній зміні, а багато зовсім без білизни. У Домбові більшість полонених босі, а у таборі при штабі 18-ї дивізії більша частина зовсім не має будь-якого одягу.

Не кращі умови життя і в робочих командах; як приклад, вказую на 112-у і 224-у робочі команди, причому в останній 90% полонених зовсім без одягу. Навіть у варшавських робочих командах 60% полонених не мають будь-якої білизни і 40% — одягу, взуття і шинелей. Ця обставина стає особливо тяжкою з огляду на те, що при взятті у полон у військовополонених систематично відбираються одяг і взуття. Установлений для полонених продовольчий раціон залишається тільки на папері, бо практично з різних

причин одержувана полоненими їжа ніколи не відповідає за своєю убогістю цьому раціону»⁴⁰. У таборах була відсутня належна медична допомога пораненим та інвалідам, тому смертність серед них стала масовою (лише у таборі Тухолі за один день померло 45 осіб). Полонені, особливо комуністи й червоноармійці, піддавалися знущанням, побиттю, гвалтуванню жінок, тому що військова адміністрація Польщі поділила військовополонених на чотири категорії, упереджено ставлячись до представників «ворожого табору». Повноважний представник радянського уряду вимагав негайного покращення умов утримання полонених, покарання адміністрації таборів за відповідні злочини, а у разі не виконання польським урядом цих вимог, радянська сторона змушена буде вдатися до репресій щодо «...польських військовополонених у Росії та Україні»⁴¹. Ультимативні вимоги доволі часто використовували різні дипломатичні представництва, щоб досягнути мети.

Конструктивному розв'язанню проблеми перебування українсько-російських військовополонених у Польщі й польських в УСРР сприяло укладення 14 лютого 1921 р. договору Литовської Демократичної Республіки із радянською Україною про реевакуацію біженців. До цієї категорії були віднесені громадяни обох країн, які за роки війни 1914–1917 рр. опинилися на території іншої держави⁴². Мирний договір між Україною і Литвою від 14 лютого 1921 р. встановлював дипломатичні й консульські відносини, унеможлиблював використання їх територій для транзиту військ третьої сторони. Подібні факти існували серед інших держав. Наприклад, уряд Чехословаччини надав можливість Австрії перевезти її територією воєнне устаткування для Польщі, на що 29 травня 1920 р. звертав увагу радянський уряд. Саме тоді між представниками РСФРР і Чехословаччини відбувалися консультації про обмін військовополоненими. Мирні угоди України й Литви мали б спонукати Польщу до пришвидшення перемовин та укладання відповідного договору з Україною. 24 лютого 1921 р. нарешті було укладено угоду про репатріацію. Її перша стаття підкреслювала негайне здійснення швидкої репатріації заручників, цивільних полонених, інтернованих, військовополонених, біженців та емігрантів, які перебували у межах трьох держав — Польщі, України, Росії. Категорія репатріантів виявилася широкою. Наприклад, біженцями були особи, які вимушено залишили територію проживання впродовж 1914–1918 рр., російсько-українсько-польської й громадянської воєн, а емігрантами — лише ті, які виїхали до тієї чи іншої країни 1 серпня 1915 р. через переслідування за свої політичні переконання, національну або релігійну приналежність. Кожна країна зобов'язувалася повернути одна одній витрати за утримання їхніх військовополонених. Дозволялося вивозити особисті речі, а серед заборонених були: друковані твори, зброя, мануфактура, худоба, птиця, золоті вироби, валюта, автомобілі, велосипеди тощо.

Визначенням юридичного статусу репатріантів займалися так звані Мішані комісії, що видавали своєрідні візи на документах. Існували категорії груп репатріантів, для кожної з яких склалися окремі списки. З'ясовувалися прізвище, вік, національність, віросповідання, сімейний стан, місце фактичного проживання, постійне місце проживання на батьківщині, заняття, а для військовополонених — час і місце взяття у полон, номер частини, військове звання, наявність кримінальної судимості на час перебування у полоні, стан здоров'я⁴³. Ризький мирний договір між УСРР і РСФРР, з одного боку, та Польщею — з іншого, укладений 18 березня 1921 р., залишив у межах останньої 162 тис. кв.км українських земель із населенням 11 млн. осіб⁴⁴. Репатріанти, якщо вони перебували на окресленій території Польщі, мали право на повернення в Україну, решта українців залишалася там. Такою видалася поспішна і неадекватна політика спільної дипломатичної місії радянської сторони на переговорах у Ризі. Колишнім громадянам Російської імперії, яким виповнилося 18 років на час ратифікації цього договору, надавалося право оптації польського, російського та українського громадянства, якщо вони доведуть документально факт такої приналежності. Ця обставина не торкалася безпосередньо військовополонених і біженців, але договір не відмовляв цим категоріям стати на шлях оптації, якщо вони добровільно залишалися у Польщі чи Україні. Польща повертала собі трофеї, вивезені до Росії з 1 січня 1772 р., але не мала права претендувати на трофеї російсько-українсько-польської війни 1918–1921 рр. Дозволялося повернутися на батьківщину військовополоненим інших європейських країн, які брали участь в російсько-українських арміях. Радянська сторона робила закид урядові Польщі, який дозволив існування у Тарнові уряду УНР, легалізував діяльність головного отамана українського війська С. Петлюри.

НКЗС РСФРР знаходив також перебування «банд контрреволюціонерів-петлюрівців» на території Румунії. Уряд УСРР надіслав ноту протесту урядові Франції, що підтримував перебування українських військових частин на території Польщі, тобто підрозділів С. Петлюри. Їх намагалися відшукати на території Болгарії, особливо восени 1921 р., коли проти УСРР виступили військові загони Ю. Тютюнника. Збройні конфлікти ускладнювали вирішення репатріаційних справ, тому що відбувалася зміна контингенту військовополонених.

На теренах колишніх країн Антанти та «Малої Антанти» завдяки напруженім дипломатичним зусиллям удалося сформувати договірні умови про повернення військовополонених, інтернованих, біженців та інших груп, які поза їхню волю втратили зв'язок із батьківщиною. Переговори розпочалися у роки війни та інтервенції, тобто влітку 1919 р. і тривали до кінця 1921 р. Вони фактично завершилися 30 листопада 1921 р., коли ВУЦВК

оголосив амністію рядовому складові армії УНР, а також її поширення з 12 квітня 1922 р. на емігрантів, що давало політичні та юридичні підстави для їхнього повернення в Україну⁴⁵. Неповоротівцями залишалися С. Петлюра, Н. Махно, Ю. Тютюнник, П. Скоропадський, В.К.Винниченко, який відвідав 1920 року Москву, Харків, але не пристав на пропозицію більшовиків увійти до складу державних органів влади. Деякі ветерани і старожили таборів для військовополонених та інтернованих намагалися заявити про свою лояльність до радянської України і прихильність до соціалістичних ідей. Наприклад, інтерновані українські військовополонені у Німецькій Яблонні на території Чехословаччини, судячи з ноти Української репатріаційної місії у Празі у грудні 1921 р., влаштували у приміщенні табору політичний клуб, оздобили його портретами Леніна, К. Маркса, Т. Шевченка, але жандарми наказали їх зняти та заарештували активістів⁴⁶. Радянська сторона визнала цей факт порушенням прав інтернованих і відповідних міжнародних угод і договорів. Серед інтернованих цього табору був М.В. Ерстенюк, який опинився в УСРР 1924 року, а згодом став особистим секретарем наркома освіти М.О. Скрипника.

Повернення колишніх військовополонених, інтернованих, емігрантів, біженців в Україну відбувалося через південні, східні й північно-західні кордони, тобто морем і суходолом, окремими партіями та ешелонами. За їхнім поверненням слідкували партійні й радянські органи — ЦК КП(б)У та ДПУ УСРР. Наприклад, для політичної фільтрації колишніх військових УГА було створено спеціальну комісію, до якої належали член політбюро і командувач Українського військового округу М.В. Фрунзе і голова ДПУ України В.А. Балицький. Галицька хвиля політемігрантів, у тому числі й колишніх полонених та інтернованих, історію якої достатньо вичерпно висвітлено у працях О.С. Рубльова, була легальним завоюванням України. Насправді ця категорія людей потрапила у полон до совітів, з якого не було вороття. Упродовж 1924–1926 рр. із таборів інтернованих у Чехословаччині в Україну відправили три транспорти загальною кількістю 500 осіб, які доставляли кожного року, а також з Відня у жовтні 1925 р.⁴⁷

Українська політична, військова, громадська, культурно-освітня еліта, що перебувала в європейських країнах майже п'ять років, а також військовополонені, біженці, інтерновані цивільні особи, які були переважно звичайними селянами, робітниками, покликаними до армії у різні роки, поверталися в Україну різними шляхами. Вони сподівалися, що батьківщина надасть притулок, забуде про полон і протистояння із владою більшовиків. Однак життя для багатьох склалося із точністю до навпаки.

Отже, узагальнюючи історію розв'язання соціально-гуманітарних проблем українських військовополонених, інтернованих, біженців на території європейських країн дипломатичними методами, а також подібних

категорій в УСРР, слід визнати напружену роботу відповідних місій, їх благочинну дію, що дало можливість зменшити кількість людських утрат. Відбувалося одночасно повернення різних категорій військовополонених, які з'явилися у роки Першої світової війни, громадянської війни та інтервенції з боку колишніх союзників і ворогів російської держави, а також українсько-російсько-польської війни 1918–1921 рр. Ставлення до них в таборах для інтернованих було різним. Під час війни полонених використовували не лише на підневільних роботах, а також як аргумент для дипломатичних та ультимативних форм вирішення конкретних воєнно-політичних завдань. Спостерігався поділ військовополонених на категорії, серед яких білогвардійські групи мали краще утримання в окремих таборах деяких країн порівняно з полоненими червоноармійцями. Політично-ідеологічний підхід мав місце, зумовлений невизнанням західними державами більшовицького режиму. Не варто також забувати про економічну складову швидкого вирішення обміну військовополоненими, щоб створити передумови для налагодження торгових відносин між країнами.

У таборах для полонених та інтернованих перебували десятки тисяч громадян колишньої російської держави, які потенційно мали стати громадянами УСРР після повернення на батьківщину. Обмін відбувався добровільно, тобто полонені мали право залишитися у тих країнах, де вони провели значну частину часу, попросити політичного притулку у разі їхнього відвертого переслідування третьою стороною. За документами, подібні факти траплялись, а значна частина полонених та інтернованих залишилася з інших міркувань, особливо із середовища колишніх офіцерів. Дипломатичні представництва УСРР діяли самостійно або спільно із місіями РСФРР, тобто були суб'єктом міжнародних відносин до літа 1923 р., відколи почали діяти міжнародні інституції СРСР.

Загалом же, варто підкреслити, радянська влада не ставилась до військовополонених як до постраждалих. Гаагська конвенція 1907 р. «Про закони і звичаї сухопутної війни», що визначала права військовополонених, нею фактично не визнавалась. В.І. Ленін уважав, що ця конвенція «створює шкурницьку психологію у солдат». У підсумку приблизно 15–20 тис. червоноармійців, полонених під час радянсько-польської війни 1920 р., померли у польських таборах, залишені радянським урядом напризволяще. Й.В. Сталін 1925 року назвав роботу Гаагської конференції «зразком безприкладного лицемірства буржуазної дипломатії». 1927 року пленум ЦК ВКП(б) визнав: «Неробочі елементи, що становлять більшість нашої армії — селяни, не будуть добровільно битися за соціалізм». Відповідно влада не була зацікавлена у захисті прав власних військовополонених. Їхня масова загибель у полоні у ворога зменшила б вірогідність формування російської антибільшовицької армії на боці противника. У підсумку Радян-

ський Союз за рішенням Сталіна відмовився від приєднання до Женевської конвенції 1929 р. «Про поводження з військовополоненими» і де-юре відмовився захищати права своїх громадян у разі їхнього полону противником під час бойових дій.

---

¹ Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецьких імперіалістів (1900–1914 рр.). — К., 1963. — 216 с.; Римаренко Ю.І. Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр. // Укр. іст. журн. — 1965. — С. 12–21.

² Потимльчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1945 рр.): організація, дислокація, структура: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук по спец. 07.00.01 — історія України. — К., 2005. — 37 с.

³ Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К., 2006. — 672 с.

⁴ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — 648 с.

⁵ Кривець Н.В. Повноважне представництво України у Німеччині (1921–1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наук. праць. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 65–82.

⁶ Євсєєнко І.В. Діяльність української і чехословацької репатріаційних місій. 1921–1922 рр. // Україна в європейських міжнародних відносинах. Наук. зб. Інституту історії України НАН України. — К., 1998. — С. 423–434.

⁷ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924). — К., 1999. — 352 с.

⁸ Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — Київ–Філадельфія, 1997. — 187 с.; Його ж. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). — К., 1999. — 296 с.; Його ж. Українці на чужині: Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919–1924 рр.): становище, організація, культурно-просвітницька діяльність. — К., 2000. — 280 с.

⁹ Білокін Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 446 с.

¹⁰ Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. — К., 2005. — 480 с.

¹¹ Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2002. — № 1/2. — 381 с.

¹² Там само. — С. 41.

¹³ Там само. — С. 42.

¹⁴ Шарпатов В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.). — К., 2006. — С. 175.

¹⁵ Декреты и распоряжения по главной украинской комиссии о пленных и беженцах // Социальное обеспечение. — 1919. — № 1. — С. 58–59.

- ¹⁶ Там само. — С. 61.
- ¹⁷ Там само. — С. 63.
- ¹⁸ Там само. — С. 3.
- ¹⁹ *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. — К., 2008. — 322 с.
- ²⁰ Документи внешнеї політики ССРСР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 298.
- ²¹ Там само. — С. 610–616.
- ²² Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сборник документов. Часть 2. 1919–1922 гг. — М., 1971. — С. 178–179.
- ²³ Документи внешней політики ССРСР. Т. 3. — М., 1959. — С. 14–16.
- ²⁴ Там само. — С. 489–490.
- ²⁵ Советско-германские отношения. Ч. 2. — С. 286.
- ²⁶ Там само. — С. 290.
- ²⁷ Там само. — С. 316.
- ²⁸ Там само. — С. 317.
- ²⁹ Советско-германские отношения. Документы и материалы. Ч. 1. 1922–1924 гг. — М., 1977. — 407 с.
- ³⁰ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966. — С. 112.
- ³¹ Там само. — С. 113.
- ³² Там само. — С. 117.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. — С. 353.
- ³⁵ Там само. — С. 152.
- ³⁶ Там само. — С. 330–331.
- ³⁷ Там само. — С. 645.
- ³⁸ Там само. — С. 426.
- ³⁹ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 95.
- ⁴⁰ Документи внешней політики ССРСР. Т. 3. — С. 464.
- ⁴¹ Там само. — С. 233.
- ⁴² Українська РСР на міжнародній арені... — С. 240.
- ⁴³ Там само. — С. 261.
- ⁴⁴ *Босчко В.Д.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 49.
- ⁴⁵ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 96.
- ⁴⁶ Українська РСР на міжнародній арені... — С. 437.
- ⁴⁷ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 100–101.

В статье раскрываются особенности дипломатического решения проблемы военнопленных, интернированных и беженцев в европейских странах в 1919–1923 гг.

Ключевые слова: *военнопленные, интернированные, беженцы, дипломатические отношения, СССР, Европа.*

The article deals with peculiarities of diplomatic solution of problem prisoners of war, interned peoples, refugees in European countries in 1919–1923 yy.

Key words: *prisoners of war, interned peoples, refugees, diplomatic relations, USSR, Europe.*